

düşbed

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ISSN: 1308-6219 Ekim 2020 YIL-12 Sayı 25

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

09.07.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

19.10.2020

Dr. Öğr. Üyesi M. Salih ERPOLAT

Dicle Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

msaliherpolat@hotmail.com

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE EĞİL SANCAĞI (XVI.-XVII. YÜZYILLAR) Öz

Bu makalede günümüzde Diyarbakır iline bağlı bulunan Eğil ilçesinin idarî bakımdan Osmanlı Devleti Dönemi'nden günümüze kadar geçirdiği değişime yer verilmiştir. Bu çalışmada Eğil'in Osmanlı Devleti Dönemi'ne dair tarihini aydınlatmaya yardımcı olabilecek arşiv belgelerinden, Şerafeddin (Şeref) Han'ın XVI. yüzyılın sonlarında (1597) yazdığı Şerefname, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, Şemseddin Sami'nin yazdığı Kamusu'l-'Al'am, Ali Cevad'ın yazdığı Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Luğatı gibi devrinin önemli eserlerindeki bilgilerden faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti Dönemi'ndeki Eğil Sancağı'nı yöneten idareciler, idarecilerin mensup oldukları Mirdasî ailesi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Osmanlı Devleti Dönemi'nde Eğil'deki gayrimüslim nüfusun varlığı, sancaktaki dağılımı, yaşadıkları yerleşim yerleri, fiziki görünüşleri, meşgul oldukları zanaat ve iş kolları hakkında önemli sayılabilecek bilgileri içeren 3409 Numaralı Maliyeden Müdevver Kataloğunda bulunan 1691 tarihli Cizye Defterindeki bilgiler değerlendirilmiştir. Eğil sancağına bağlı köylerin adları, Cumhuriyet Dönemi'nde bu köy adlarında meydana gelen değişmelere de yer verilerek bölgenin tarihî coğrafyasının adlarındaki izlerin takibinin yapılması mümkün hâle getirilmiştir. Tasavvuf yaşantısının bölgedeki tarihi geçmişi, bölgenin sosyal ve ekonomik hayatı üzerindeki etkileri ve idari yapının şekillenmesindeki katkısı üzerinde durulmuştur. Tarihî kaynaklarda yer alan bilgilerden faydalanılarak Eğil sancağının idari, sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin verilerle bölge tarihinin bir kesiti aydınlatılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti Dönemi'nden günümüze kadar Eğil'deki tarihî gelişmelerin mukayesesini yapma imkânı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğil Sancağı, Diyarbekir Beylerbeyliği, Pir Mansur, Tarihî Coğrafya, Osmanlı idaresi.

EĞİL SANJAK IN THE OTTOMAN PERIOD (XVI. – XVII. CENTURIES)

Abstract

In this article, the change that the administrative district of Eğil, which is in the province of Diyarbakır today, has gone through from the Ottoman Empire to the present day has been evaluated. In this study, the information in the important works of the era like archive documents that can help to enlighten Eğil's history of the Ottoman period, Şerefname written by Sherafeddin (Şeref) Khan at the end of the XVI. century (1597), Travel Book by Evliya Çelebi, Kamusu'l-'Al'am by Şemseddin Sami, Dictionary of History and Geography of Memalik-i Osmaniye by Ali Cevad was used. Information is given about Rulers who ruled the Eğil sanjak during the Ottoman period, and the Mirdasî family to which the administrators belong. The existence of non-Muslim population in Eğil during the Ottoman State, distribution of them in the sanjak, settlements where they live, their physical appearance, the information in the Cizye Book dated 1691, which is in the 3409 Numbered Maliyeden Müdevver Catalog, which contains information that can be considered important about the crafts and businesses they are engaged in has been evaluated. The names of the villages connected to the Eğil sanjak, including the changes in these village names during the Republican Period, have been made possible to follow the traces in the names of the historical geography of the region. The historical background of Sufi life in the region, its effects on the social and economic life of the region and its contribution in shaping the administrative structure were emphasized. A section of the history of the region has been enlightened with the data regarding the administrative, social and economic situation of Eğil sanjak by making use of the information in historical sources. Thus, the opportunity to compare historical developments in Eğil from the Ottoman Empire Period to the present has been provided.

Keywords: Eğil Sanjak, Diyarbekir Beylerbeyliği, Pir Mansur, Historical Geography, Ottoman Administration.

Giriş

Tarih çalışmalarında arşiv belgelerinin kullanılması önemlidir. Zira bu belgelerde o dönemin idarecileri, yerleşim yerleri, halkı ve geçim kaynakları gibi soyo-ekonomik ve idari yapı ile ilgili müşahhas bilgiler bulunmaktadır. Bu yüzden arşiv belgeleri; bir şehrin, vilayetin veya coğrafyanın tarihini ele alan araştırmacıların vazgeçemediği kaynakların başında gelmektedir. Bu belgeler sayesinde Osmanlı hâkimiyetinde kalmış olan vilayet, sancak, kaza ve şehirlerinin tarihleri hakkında güvenilir bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Arşiv belgeleri kullanılarak kaleme alınan çalışmalar okuyucuda esere duyulan güveni artırmaktadır. Türkiye’de Osmanlı Devleti Dönemi’nde sancak olan hemen her merkez üzerinde Osmanlı arşiv kayıtlarına dayalı olarak yapılmış çok sayıda araştırma kaleme alınmıştır. Ancak Eğil Sancağı üzerinde ise benzeri bir çalışma yapılmamıştır. Bu makale ile bu konudaki eksikliği kısmen de olsa gidermek için bir teşebbüste bulunulmuştur.

Eğil üzerine daha önce yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur (Yıldız, 2012). Eğil’in Kültürel Mirası adlı eserde Eğil’deki kaleler, camiler, mezar anıtları, hanlar, kiliseler, hamamlar, medreseler, mezar taşları, eski yerleşim yerleri (İslâm hâkimiyeti öncesi yerleşim yerleri-mağara yerleşimi) gibi maddi kültür unsurları üzerinde durulmuştur; (Aydın, 2003) küçük boy ve 141 sayfadan ibaret olan bu eserde Eğil’deki evliyalar, Eğil kalesi, bölgenin İslam hâkimiyeti öncesi durumu, Eğil’in yöneticileri, Eğil’in Osmanlı Devleti’ne ilhakı, Palu ve Çermik’in idarecileri üzerinde durulmuştur; (Haspolat, 2012) bu eserde ise Eğil’in tarihî mekânları ve turizm potansiyeli üzerinde durulmuştur. Eser 164 sayfadan ibarettir. Eğil’i konu alan bu eserlerde Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılmadığı görülmektedir. Bu makalede Eğil üzerinde daha önce yapılmış çalışmalardan farklı olarak yörenin idari, sosyal, ekonomik ve iskân tarihine ışık tutacak bilgiler Osmanlı arşivlerinden temin edilen belgelerdeki bilgilere dayandırılmış.

Osmanlı arşivlerinde Diyarbekir bölgesi ile ilgili olan on binlerce belge bulunmaktadır. Ancak Eğil Sancağı ile ilgili olan sınırlı sayıda belge vardır. Hatta XVI. yüzyıla ait belgelerin kifayetsiz sayıda olduğunu ifade etmek de mümkündür. Mesela Eğil Sancağı’nda tahrir yapılmadığı için sancaktaki köyler, bu köylerde tahririn (yazımın-sayımın) yapıldığı tarihte ikamet eden vergi mükellefinin adı, baba adı, köylülerden tahsil edilen vergiler ve miktarı, iskân yerlerinde sakin olanların Müslim ya da Gayrimüslim olduklarına dair ayrıntılı bilgilere ulaşılammamaktadır. Bu durum Eğil’in hükûmet tarzı sancak itibar edilmesinden kaynaklanmıştır. Bu yüzden coğrafi olarak Eğil Sancağı’na yakın olan Ergani, Çermik, Harput, Siverek, Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Amid Sancaklarının XVI. yüzyıldaki mahalle, köy ve mezraları hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün iken, Eğil Sancağı için aynı şeyleri ifade etmek mümkün değildir (Erpolat: 1999, 47-642). Bununla beraber Eğil ile ilgili olarak *Diyarbekir Ahkâm Defterleri*, *Şer’iyye Sicilleri*, *Cizye Defterlerinde* dağınık da olsa bazı belge ve bilgiler vardır (BOA, MAD 3409: 1-22). Bu bilgilerden Osmanlı Dönemi’nde Eğil Sancağı’na bağlı olan köyleri tespit etmek mümkündür. Bunun yanında Mühimme Defterlerindeki kayıtlarda yer alan Eğil sancak beylerinin bazıları tespit edilmektedir.

Osmanlı arşivlerinde Eğil Sancağı ile ilgili derli toplu bilgilerin bulunduğu belgeler sınırlı sayıdadır. Eğil hükûmet tarzı bir sancak olduğu için tahriri yapılmamıştır dolayısıyla tahrir defterleri bulunmamaktadır. Eğil Şer’iyye Sicilleri ise günümüze ulaşmamıştır. Osmanlı şehirlerinin XVI.-XVIII. yüzyıllardaki tarihlerini yazmak, sosyo-ekonomik durumlarını ortaya çıkarmak için bu iki koleksiyonda yer alan defterlerdeki bilgiler vazgeçilmez niteliktedir. Bu makalede belirtilen eksiklik Osmanlı arşivlerinde dağınık hâlde bulunan belgeler kullanılarak giderilmeye çalışılmıştır. Eğil’in Osmanlı Dönemi’ndeki durumu belgelerin imkân verdiği ölçüde aydınlatmayı hedefleyen bu çalışmanın Eğil’in tarihi, dinî ve sosyal yapısı, ekonomik durumu hakkındaki soruların tamamına cevap verdiği iddiasında değiliz.

Eğil Adı

Eğil adı hakkında kaynaklarda dönemlerine göre farklı adlar yer almaktadır. Şevket Beysanoğlu René Grousset ve C. F. Lehmann-Haupt’a dayandırarak Eğil için Agel (Mar Yeşua, 1996: 67), Angel, Angl, Iggel, Aggilené, Encil adlarının kullanıldığını belirtmektedir (Beysanoğlu, 1996: 24).

Osmanlı arşiv belgelerinde hep Eğil şeklinde yer alan bu ad *Kitab-ı Diyarbekiriyye*'de üç yerde geçmektedir. Bunlardan birinde *Kil*, diğerlerinde *Eğil* şeklinde ifade edilmiştir (Tihranî, 2014: 248). Eğil adı için *Kil* yerine *Gil* kullanımı da mümkündür.

Şerefhan Eğil adının kaynağını bir evliyanın kerametine ve Türkçe *eğil* emir kipine bağlamıştır. Buna göre Eğil eğik bir kemer üzerinde kurulmuş sağlam bir kaledir; yüksekliğinden insanlar korkuya kapılır. Halk arasındaki söylentiye göre, Allah'ın velilerinden biri oradan geçerken o kemere işaret edip Türkçe olarak *eğil* demiş; bunun üzerine kemer Allah'ın izniyle eğilmiş ve eğik bir durum almıştır (Şerefhan, 1990: 203). Şerefname'nin başka bir çevirisinde Eğil adının Allah'ın veli kullarından birinin Eğil kalesindeki bir kayaya Türkçe Eğri adını vermesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Türkçe Eğri kelimesi Eğli'ye dönüşmüştür ve Eğil adının buradan geldiği ifade edilmiştir (Şerafeddin Han, 2010: 24). Ancak bu ikinci açıklamanın doğru olmadığını ve metnin yanlış okunmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Bu bilgilerden hangisinin doğru olduğuna hükmedecek bir mevsuk bilgiye sahip değiliz. Ancak ismin kaynağını Türkçe bir kelimeyle izah edilmek istenmesi önemlidir. Yer adlarının kaynağını doğru tespit etmek için o adın ilk defa ne zaman ve kimler tarafından kullanıldığını bilmek gerekmektedir (Erpolat, 2003; 6). Adın kimler tarafından ve ne zaman verildiğinin bilinmemesi durumunda yapılacak izahat tahminden öteye gidemez.

Coğrafi konumu

Eğil, Diyarbakır ilinin kuzeybatısında, Diyarbakır-Elazığ yolunun sağında, Diyarbakır'a 52 km uzaklıkta, Dicle nehrinin kenarında, Eğil baraj gölünün batı yakasında bir ilçe merkezidir.

Eğil, doğudan ve güneyden Diyarbakır merkez ilçe, batıdan Ergani ilçe sınırları, kuzeyden Dicle ilçesi sınırları ile mahduttur.

Eğil ilçesinin coğrafi yapısı, ilçe merkezi ve kuzeyi büyük ölçüde meşelik ve üzüm bağlarının çok olduğu dağlık bir yapıya sahiptir. İlçe merkezinin güneyinde kalan kısmı ovalık olup tarıma elverişli niteliktedir. Bu ova kısmında son yıllarda yapılan petrol arama çalışmaları olumlu sonuç vermiş ve ham petrol üretimine başlanmıştır.

İdari Yapısı

Osmanlı devletinin 1515 tarihinde Diyarbakır ve çevresine hâkim olmasından sonra Diyarbakır Vilayeti adı altında teşkilatlandırılmıştı. Günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olarak adlandırılan gidildiği geniş coğrafi saha bu vilayetin sınırlarına dâhil edilmiştir. Bu alan; bugünkü Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt, Bingöl, Elazığ illerinin tamamını, Şanlıurfa ilinin Birecik ve Suruç ilçeleri hariç, bugünkü il sınırlarının tamamı, Bitlis, Erzincan ve Malatya illerinin bir kısmı ile Irak (Musul, Sincar) ve Suriye'nin kuzey taraflarını (Rakka'yı) kapsamaktaydı.

Eğil, Osmanlı idaresine geçmeden önce de bir idarî birim idi. *Kitab-ı Diyarbekiriyye*'de buranın yedi kale ile birlikte Devlet Şah Bey'e bağlı olduğuna dair bilgi mevcut olup Devlet Şah Bey için de *Eğil hâkimi* unvanı kullanılmıştır (Ebubekir-i Tihranî, 1999: 61; 2014: 73). *Kitab-ı Diyarbekiriyye* 1470-71' de yazıldığına göre belirtilen tarihte Eğil hâkiminin Devlet Şah Bey olduğu anlaşılmaktadır.

Eğil 1515 tarihinden itibaren idari yapı olarak hep Diyarbakır Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak durumundaydı. Eğil, klasik Osmanlı sancağı yerine hükümet tarzı ile yönetilen bir sancaktı. Hükümet tarzı sancaklarda tahrir yapılmaz, zeamet ve timar uygulaması olmazdı. Beyleri kaydıhayat şartıyla görev yaparlardı. Beyin görev ihmali söz konusu olursa görevden el çektirilir, ancak yine aileden birinin oğlunun, kardeşinin ya da yeğeninin atanması kanundu. Hâkimleri sancağı mülkiyet üzere tasarruf ederlerdi (Ayn Ali Efendi, 1018: 30; Kılıç, 2013: 614). Hükümet tarzı sancaklarda görev yapan kadılar ise merkezden atanırdı. Bu tür sancaklardan da avarız ve sürsat vergileri alınırdı (Sarı, 2020: 446).

Eğil Sancağı'nın yurtluk-ocaklık şeklinde tasarruf edildiğine dair kayıtlar da mevcuttur. Bu durum 1 Numaralı Diyarbakır Ahkâm Defterinde "...*sâbıkan Eğil Mutasarrıfı Seyyid Kasım dâmet ma'âlihi südde-i sa'âdetime mühürlü arzuhal gönderip Eğil sancağı hükümeti yüz elli beş senesi Mart'ı ibtidasından zabt etmek üzere mûmâileyh Seyyid Kâsım'a ber-vech-i ocaklık tevcih olunup..*

(DÜİF, 2016: 75), 2 Numaralı Diyarbekir Ahkâm Defterinde “... *südde-i sa‘âdetime arzuhâl edip cenâb-ı emâret-meâb hâlâ iştiraken ber-vech-i yurtluk ve ocaklık Eğil hâkimi olan Süleyman ve İbrahim zîde uluvvuhuma...*” (DÜİF, 2016: 292-3) şeklinde ifade edilmiştir. Belgenin devamında Diyarbekir’deki Yenikapı haricindeki Kelekhane Mukâta‘ası’nın Eğil hâkiminin hassı olduğu ve iltizama verildiği buna kimsenin karışmaması gerektiği belirtilmiştir. Eğil ile Diyarbakır arasında yapılan kelek taşımacılığını konu alan başka bir belgede de Eğil’in *yurtluk-ocaklık* tarzında yönetilen bir sancak olduğu anlaşılmaktadır (BOA, C. ML. 00061-02788-001).

1520 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Eğil sancağının beyi Kasım Bey (Göyünç, 1969: 28) idi. Kasım Bey 1516 tarihinde Safevîlerle Mardin yakınlarında cereyan eden Koçhisar (bugünkü Mardin’in Kızıltepe ilçesi) savaşına Osmanlılar safında katılmış ve yararlılık göstermiştir. Bu bey, Osmanlılardan önce de Akkoyunlu sarayında lalalık yapmıştı. Nitekim bugün hâlâ Diyarbakır’da bu beyin adını taşıyan camii ve mahalle vardır. Ancak mahallenin Lala Bey olması gereken adı, halk arasında *Lale Bey* olarak geçmektedir. Lala Bey Camisi’nin yapısı ve tarihi için (Sözen, 1971: 59-61). Lala Kasım’ın türbesi, Diyarbakır’da Suriçi’nde adını taşıyan caminin haziresinde olup iki katlı ve sağlamdır. (Yıldız, 2011: 329) 1527 yılında ise Murat Bey adında biri sancakbeyliğinde bulunuyordu (Kunt, 1978: 131). 15 Zilhicce 966 tarihinde Eğil’de Mir Kasım sancakbeyiydi (BOA, MD 3/336). Bir başka mühimme kaydında ise Kasım Bey ile Palu Bey’i Cemşid Bey arasında niza olduğu ve bunun çözülmesi için Erzurum Beylerbeyi’ne hüküm yazıldığı müşahede edilmektedir (BOA, MD 6/769). 8 Şevval 973 (28 Nisan 1566) tarihinde Kasım Beyi’in oğlu Cafer Bey Eğil beyi olup Eğil ve Ebu Tahir’in tasarruf hakkı kendisine bırakılmıştı (BOA, MD 5/1497). 1568 tarihli bir belgede “*Eyalet-i Eğil*” (BOA, KK. d. 262, 117), 1578 tarihli başka bir belgede ise “Hükümet-i Eğil Mü’min Beye tevcih *ocaklık* verildi” (BOA, KK. d. 266, 76) kaydı ile Diyarbekir Vilayetine bağlı bir sancak olduğu görülmektedir.

Şerefhan’ın kaleme aldığı Şerefname adlı eserde Pir Bedir, Emir İbrahim, Emir Muhammed, Emir İsa, Devletşah Bey, Emir İsa, Şah Muhammed, Kasım Bey (Lala), Murad Bey ve Cafer Bey sıra ile beyliği yöneten kişiler olmuştur (Şerfhan, 1998: 204-209).

XVII. yüzyılda kimlerin Eğil’de sancakbeyliği yaptığı konusunda kaynaklarda bir bilgiye ulaşılamadı. Seyyid Hüseyin Paşa Şubat 1757’de Eğil mutasarrıfıydı (DÜİF, 2016: 194). 20 Eylül 1769 tarihli bir kayıta Süleyman Bey adında birinin Eğil beyi olduğu görülmektedir (DÜİF, 2018: 463). Bunun dışında İbrahim Bey (DÜİF, 2016: 332). Mir İsmail (DÜİF, 2016: 329) ve Seyyid Kasım (DÜİF, 2016: 75-75) adlı kişilerin Eğil’de beylik yaptıklarına dair *Diyarbakir Şer‘iyye Sicilleri* ile *Ahkâm Defterlerindeki* bazı kayıtlarda yer almaktadır.

Eğil beylerinden bazılarının adlarından önünde *sâbık* veya *sâbıkan* ibarelerinin yer aldığı dikkat çekmektedir. Bu durum adı geçen şahsın görevden alındığına işaret etmektedir. Belgelerde geçen “...*sâbıkan Eğil Mutasarrıfı Seyyid Kasım..*” (DÜİF, 2016: 75-76), “...*sâbık Eğil Sancakbeyi Mir İsmail...*” (DÜİF, 2016: 329) bu durumu gösteren misallerdir.

Eğil sancakbeylerinin gelirlerinin durumu hakkında ilham verebilecek bir belgeye göre Eğil beyi 41 köyü tasarruf etmekteydi. Bu köyler arasında Harput’a bağlı Ebu Tahir nahiyesinin Gök, Uslu, Ağsekü, Elgök-i Ulya, Elgök-i Sufla ve Gâzâzî köyleri de yer almaktaydı (TSMA-E. 916/91). 1184 tarihli olan bu belgede sancakbeyinin geliri akçe cinsinden rakam ile belirtilmemiştir.

Eğil beylerinin atanmaları (nasbları) Diyarbekir valisinin arzıyla yapılırdı. Eğil, Ma‘âdin-i Hümayun Sancağı’na bağlandıktan sonra beylerinin atanması maden eminin arzına bırakılmıştır. Bu durum “...*uslub-ı sabık üzere Eğil ve Çermik hâkimleri ma‘den ve havâlisi muhafazası hizmetine memur kılınıp fîmâ ba‘d azl u nasbları Diyarbekir valisi taraflarından olmayub maden eminleri arzıyla olmak ve maden ve madencileri gereği gibi muhafaza eylemek şartıyla emr-i şerif verilmek ricasına sâbıkan Ergani Ma‘deni vekili olan Dergâh-ı âlî kapıcıbaşlarından Numan Ağa i‘lâm etmeğin...*” (DÜİF, 2014: 252) şeklinde ifade edilmiştir. Hicri 26 Zilhicce 1153, Milâdi 14 Mart 1741 tarihli bu belge Çermik ve Eğil beylerinin civardaki maden ve madencileri korumakla görevlendirildiklerini de göstermektedir. Eğil beylerinin atamalarının *Maden Emaneti* tarafından yapılacağını beyan eden başka belgeler de vardır (AE-SABH-I.00023-01902-001).

Osmanlı Devleti'nin 1515'te Diyarbekir bölgesini fethetmelerinden sonra teşkil edilen Diyarbekir vilayetine bağlı bir sancak hâline getirilen Eğil'in bu durumu 1739 yılına kadar sürdü. Eğil (1856-1867) yılları arasında Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı içinde kaza olarak yer aldı. Salnamelerde ve Osmanlı arşiv belgelerindeki bilgiler, Eğil'in idari olarak Maadin-i Hümayun, Mamûretülaziz vilayeti ile Ergani ve Ergani Madeni Sancağı'na bağlı bir nahiye olduğu anlaşılmaktadır. Eğil, Osmanlı arşiv belgelerinde bazen de Harput Eyaletine bağlı kaza konumunda görülmektedir (BOA, NFS. 7296: 1). Ergani Madeni Sancağı'na bağlı kaza olduğuna dair de kayıt mevcuttur (BOA, NFS. D. 02667: 2) Eğil (1926-1989) tarihleri arasında Diyarbakır merkez kazasına bağlı bir nahiye iken, 1990 yılında ilçe merkezi hâline getirildi. Bu durumu hâlâ devam etmektedir (Sezen, 2017: 239).

Elimizde Osmanlı dönemine dair Eğil Sancağı'nın sınırlarını belirten bir kaynak olmamasına rağmen, çevre sancakların tahrir defterlerinden ve bazı arşiv kayıtlarında Eğil'e bağlı olduğu görülen köy adlarından hareketle sancağın tahmini sınırları belirlenebilmektedir. Buna göre; sancak bugünkü Eğil ve Dicle ilçelerini, köyleri ile beraber, kapsamakta idi. *Diyarbekir Şer'iyeye Sicilleri ile Ahkâm Defterlerinin* farklı sayfa ve hükümlerinde Eğil'e bağlı bazı köy adları yer almaktadır. Bunlar 'Anterit (DŞS, 3754: 112b-1; DÜİF, 2014: 364; 2013:252), Bahşi (Nasiş?) (DŞS, 3754: 142a/1; DŞS, 3754: 461), Kerzân (Gerzân) (DŞS, 3754:155b-1; DÜİF, 2014: 517), Til Ahmed, Sekilli, (DŞS, 3709:2a-2, 6b-1; DÜİF, 2013: 22-23) (Til Ahmed köyü padişah tarafından burada yaşayan bir seyyid ailesine temlik edilmişti.), Gözeden (DŞS, 3709: 5b-1; DÜİF, 2013: 18), Beresin (DÜİF, 2013: 71), Hıdran (DÜİF, 2013:373) Nirib (DÜİF, 2013:381-382), Malan (DÜİF, 2013:392), Sahaç (DÜİF, 2015: 534), Timur (DÜİF, 2015:706) , Nasrî (DŞS, 3750: 6a-2; 2016: 18), Hubek (Hopek) (DÜİF, 2016: 292-293), Saricek (DÜİF, 2016: 439), Narib-i Sagir (DÜİF, 2016: 233), Narib-i Kebir, Melhame (DÜİF, 2016: 614), Selman (DÜİF, 2016: 156), Namri (DÜİF, 2016: 586), Hoksviran? (DÜİF, 2016: 586), Kubrezman, Berat, Fili (DÜİF, 2018: 39), Terikân (DÜİF, 2018: 116), Budak (DÜİF, 2016: 299-300; 2018: 517-518), Barın-ı Sagir (DÜİF, 2018: 457), Yazılar, Şeyh Medân, Kaluh? (DÜİF, 2018: 517-518), Fis, Peresin (Beresin) (DÜİF, 2016: 676-677) ve Bayezid (DÜİF, 2018: 707)) köyleridir. Şer'iyeye Sicilleri ile Ahkâm Defterlerinden tespit edilen bu köylerin harita üzerindeki yerlerinden hareketle Eğil'in Osmanlı Dönemi'ndeki sınırlarını tahmin etmek mümkün olmaktadır. Bu köy adlarının tamamının doğru okunması hususunda şüphelerimiz var. Bu isimler kâtipler tarafından yazılırken de hata yapılmış olabilir.

Osmanlı arşivlerinde Eğil'in idari yapısının nahiyeden kazaya tahvil edilmesinin gerekli olduğunu içeren belgeler vardır (BOA, DH.MUİ.00147.00010.001; DH.TMİK.S.0004.00067.003). 1892 ve 1911 tarihli bu belgelerde Eğil'in kaza olması için yerinin Piran nahiyesinden daha uygun olduğu, havası ve suyunun elverişli olduğu, yeterli nüfusu ve köylerinin olduğu gerekçe olarak gösterilmiştir. Ancak bu taleplerin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır.

Eğil, Türkiye'nin 1928 tarihli Devlet Yılığında (DV, 1929: 500) ve aynı yılın idarî teşkilatı içinde Diyarbekir vilayetine bağlı bir nahiye olarak yer almakta idi (DV, 1928: 593). Bu dönemde tutulan ilk kayda göre 1928 yılında Eğil nahiyesine bağlı 15 köy bulunmaktaydı. Bunlar; 1- Eğil 2- Eğil-i Süleymanî 3- Bahşiyân-i Nîdân (Bu isim İB, 1968; 614'de Bahşiyânibendân şeklinde yazılmıştır). (Bahşılar) 4- Persîn 5- Belikân 6- Benyûk 7- Haydarân 8- Haydân 9- Rûtân (Balaban) 10- Süleymânân (Akalan) 11- Şûletbân 12- Şeyh Medân 13- Tayârân 14- Köpyân 15- Enbel adlı köylerdir. Aynı tarihte Dicle nahiyesinin 45¹ köyünün kaydı tespit edilebilmektedir. Bunlar; 1- Abdâlân 2- Aşağı Şinkirik 3- Aşağı Kortik 4- Ekrek 5- Amini 6- Uri 7- Bâbikân (Pekmezli) 8- Bazbend (Yeşilsirt) 9- Baliyân 10- Basraf (Sarmaşık) 11- Botâliyân 12- Pertûk 13- Pirejmân (Kurşunlu) 14- Pîrân (Dicle ilçe merkezi) 15- Pirhâkiyân 16- Tâlver 17- Ta'zîr 18- Til Bağdâd 19- Telîl 20- Dârât (Durabeyli) 21- Dâğân 22- Derdîvân 23- Dîrân 24- Dibe 25- Dibni (Döger) 26- Zogûr-

¹ **Köylerimiz 1968**, s. 591'de Dicle nahiyesine bağlı 46 köyün olduğu belirtilmişse de bunlardan 45'nin adı yazılıdır.

i Güzel (Boğazköy) 27- Zogûr-i Eğnik² (Değirmenli) 28- Serserân 29- Şeyh Mâlân (Tepebaşı) 30- Şeyh Selâmetân (Dedeköy) 31- Sâlûrî 32- Don Ekrek 33- ‘Arûsek 34- Kulbîn (Arap alfabetiyle yazılan şeklinin Kalbin olarak okunması mümkündür. Nitekim yöre halkı da bu adı Kalbin şeklinde telaffuz etmektedir) (Bozaba) (35- Kûçik (Kurudere) 36- Kâlân 37- Köşkâr 38- Keferbere (Baltacı) 39- Gülgûm 40- Gûlâlû 41- Gîrgîrân 42- Metînân (Sağlam) 43- Hacıyân Monyân (Meydan) (İB, 1968: 665’te Hacıyanımedinan şeklinde geçmektedir). 44- Herîrân 45- Yukarı Kortık³ (Arıköy) . Parantez içindeki kelimeler köylerin yeni adına tekabül etmektedir. Böylece Osmanlı Dönemi’nden Cumhuriyet Dönemi’nde XX. yüzyıla kadarki zaman zarfında Eğil’in idari yapısında meydana gelen gelişmelerin ana hatları ortaya konulmuştur.

Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Eğil

Eğil Sancağı’nın sosyo-kültürel ve ekonomik durumuyla ilgili en geniş bilgileri ihtiva eden kayıtları Maliyeden Müdevver Kataloğunda bulunan 3409 Numaralı Cizye Defterinde bulmak mümkündür. Hicrî 1102 yılına ait İstanbul’daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Kataloğu 3409 numara ile kayıtlı Eğil Cizye Defterinde kayıtlı veriler sayesinde, Eğil kazasının merkezinde ve taşrasında Gayrimüslimlerin sâkin oldukları mahallelerin ve köylerin adlarını ve burada yaşayan zimmîlerin meslekleri, fizikî durumları ile vergi mükelleflerinin mevcudu hakkında önemli bilgiler vardır. Ancak askerlikle ilişkisi olmayan Gayrimüslimlerin bu defterde yer verilmemiş olmasından dolayı bu bilgiler de Gayrimüslimlerin tamamı hakkında bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Müslüman halk için benzeri bilgilerin yer aldığı bir kayda rastlanılmadığı için Eğil Sancağı’nın sosyo-ekonomik durumunu bütünüyle ortaya koymak mümkün olmamaktadır.

3409 Numaralı Cizye Defteri, “*defter oldur ki bin yüz iki senesinde berât-ı şerif-i ‘âlişâniyle hatt-ı hümayûn-ı şevket makrûn mucibince Eyâlet-i Diyârbekirde Eğil kazasında ve kuralarında vâki’ olan kefare tâifesinin esnâfi sülâse üzere cem’-i tahsil olan cizyeleri beyândır sene 1102*” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter 3904: 2. Bundan sonra BOA, MAD: şeklinde verilecektir.) ifadeleri ile başlayıp, Eğil kazasındaki 8 mahalle ve 5 köyde yaşayan Gayrimüslim cizyegüzârların adları, babalarının adı, hangi seviyeden cizye ödedikleri, meslekleri, fiziki durumları hakkında kısa bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre; 1691 yılında Eğil kaza merkezinde 251 kişi cizye vergisini ödemekte idi. bu vergi ‘alâ, evsât ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Âlâ yüksek, evsât orta ve ednâ düşük anlamına gelmektedir. Şehir merkezinde her mahalleden üçer kişinin ‘alâ cinsinden cizye vergisi ödedikleri tespit edilmektedir ve bunların toplam sayısının 24 olduğu görülmektedir. 138 cizyegüzârın evsât, 55 cizyegüzârın ise ednâ cinsinden cizye verdikleri anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo: 3). Cizye defterindeki bu bilgilerden Eğil’deki Gayrimüslimlerin ekonomik durumlarının çok iyi söylenemez (BOA, MAD 3409: 2).

Eğil kaza merkezinde yaşayan Gayrimüslimlerin uğraştıkları meslekler ve sayıları ise şöyle idi: Bağban 2, katırcı 1, rençper 51, çulha 115, ‘amelmânde (ihtiyarlıktan veya sakatlıktan iş yapma gücü kalmamış kimse; hareketsiz, tembel, atıl kimse) (Ayverdi, 2011: 52) 3, kuyumcu 1, mûtâf (keçi kılından çul veya benzeri eşya dokuyan veya satan kimse) (Parlatır, 2011: 1141), 2, hizmetkâr 13, demirci 17, mübâşir 1, bâbüci 7, kılıççı 5, nalbant 3, bennân (bina yapan kimse) 3, yırgât (ırgât) 10, fakir 13, çiftkâr 13, çift* 1, çulcu 1, boyacı 1, kebkebcî 2, etmekçi (Ekmek kelimesinin aslı etmektir Kurt, 2010: 35) 1, neccâr (marangoz) 5, keşiş 1, okçu 1, palancı 1, değirmenci 2, maraba 5, tavacı

² Dicle Nahiyesi’nde Zogûr ile başlayan bir de Zogûr-i Kelkün (bugünkü Kelekçi) köyü de mevcut olmasına rağmen, 1928 yılındaki kayıta bu köy adına rastlanılmamaktadır. Bkz, **Köylerimiz 1968 1 Mart 1968 gününe kadar**, Ankara 1968, s. 789. Bu köyün adı belirtilen kitapta Zoğrikelkün şeklinde geçmektedir.

³ **Köylerimiz 1968**, s. 782’de Yukarı Kortenek adı geçmektedir. Bu imlalarından hangisinin daha doğru olduğu tespit edilemedi.

* Muhtemelen bu da çiftkâr olmalıydı. Memurun bu kelimeyi sehven böyle yazdığı düşünülmektedir. BOA, MAD 3409, s. 10. Düşünemediğimiz bir sebepten dolayı ayrı yazılmış olabileceğini varsayarak defterin aslına sadık kalarak ayrı yazılması uygun görüldü.

(?) 1, şekerçi 1, terzi 1, eskici 3, şammâs 1, sallak** (BOA, MAD 3409: 3) 1 ve mesleği belirtilmemiş 9 kişi mevcuttu. Mesleği belirtilmemiş olanların hepsinin ednâ, yani en düşük seviyede vergi mükellefi tutuldukları göz önünde tutulduğunda, bunların belli bir mesleği olmayan günü birlik işlerde çalışan kişiler olabileceğini düşünmek mümkündür. Cizye defterindeki mesleklerin bu dağılımı göz önüne alındığı zaman Eğil’de imalat ve üretime dayalı iş kollarında çalışan az sayıda kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Eğil’de sanayinin gelişmediğini göstermektedir.

Bu defterdeki bazı bilgiler Türk yazı dili ve tarihi bakımından da dikkat çekici bazı özellikler taşımaktadır. İncelemiş olduğumuz defterde kısa boylu anlamı, “*alçak boylu*” şeklinde yazılmıştır. Bu tanımlama, 288 vergi mükellefinden 55’i kullanılmıştır. Böylece alçak, kelimesinin Türkçede kısa boy anlamında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aslı Arapça olan ırgat kelimesi, bu defterde hep “*yırgat*” şeklinde yazılmıştır. Aynı tarihte tutulan Diyarbakır şehir merkezine ait cizye defterinde ekmekçi kelimesi için Arapça kökenli bir kelime olan “habbâz” tabiri kullanılırken, bu defterde kelimenin Türkçesi olan “*etmekçi*” (BOA, MAD 3409: 7) kelimesinin kullanıldığı görülmektedir.

3409 Numaralı Cizye Defterinde, vergi mükelleflerinin dış görünüşleri ile ilgili yapılan tasvirlerde kullanılan dikkat çekici başka ifadeler de göze çarpmaktadır. “*uzun boylu, ela gözlü, kara kaşlı, ak sakallu*” (BOA, MAD 3409: 2), “*alçak boylu, saru saçlı, açık kaşlı*”, (BOA, MAD 3409: 3) “*orta boylu, koyun gözlü, tıraş*”, (BOA, MAD 3409: 3) “*uzun boylu, bâli yüzü, nevresîde*” (BOA, MAD 3409: 3), “*orta boylu, koyun gözlü, çatma kaşlı*” (BOA, MAD 3409: 4) “*orta boylu sarımtırak sakallu koyun gözlü*”, (BOA, MAD 3409: 4) “*orta boylu, saru benizli, genc*” (BOA, MAD 3409: 6), “*orta boylu, kara sakallu, şaşı gözlü*” (BOA, MAD 3409: 6), “*orta boylu, ak sakallu, koyun gözlü, topal*” (BOA, MAD 3409: 6), “*orta boylu, kara sakallu, çiçek yüzü*” (BOA, MAD 3409: 7), “*orta boylu, kara sakallu, çukur gözlü, açık kaşlı*” (BOA, MAD 3409: 7), “*orta boylu, köse sakallu, çiçek yüzü*”, (BOA, MAD 3409: 9) “*alçak boylu, kumral sakallu, gök gözlü*” (BOA, MAD 3409: 10), “*uzun boylu, kumral, ak sakallu, çukur gözlü*” (BOA, MAD 3409: 11), “*uzun boylu, gök gözlü, sarı bıyıklı, tıraş*” (BOA, MAD 3409: 12-13). Cizye defterindeki Gayrimüslimlerin fizikî yapılarıyla ilgili bu bilgiler, o dönemde yaşayan kişilerin dış görünüşleri hakkında bilgi veren birinci elden kaynak olması bakımından kıymetlidir.

Bu bilgilerin başında Eğil şehir merkezinde 8 mahallenin olduğu bilgisi yer almaktadır. Bunlar; Golo, İsik, Seki, Hamo, Simo, Ağcu, Bâli, ve Gözbâr (Gûzbâr) mahalleleridir. Ancak 1263 (1847) tarihli nüfus defterinde Eğil’de Dere (Darah) adında bir 1 mahalle ile Hopek, Dibne, Heridân, Pirân ve Til Bağdâd olmak üzere 5 köyde Gayrimüslim nüfusun yaşadığı görülmektedir (BOA, NFS. d. 02667: 2-11). Muhtemelen Eğil şehir merkezinde bir de Müslüman halkın yerleşik olduğu başka mahalleler de olmalıydı. Çünkü adı geçen bu mahallelerde tespit edilen 251 vergi mükellefi mevcuttu. Oysa bu cizye defterinin yazıldığı tarihten 37 yıl önce Eğil’e uğrayan Evliya Çelebi, aşağıda da belirtildiği gibi, XVII. yüzyılın ortalarında Eğil şehir merkezinde 2000 hanenin var olduğunu belirtmektedir. Bu da her hanede 4-5 kişinin yaşadığı varsayılırsa şehirde tahminen 8-10 bin nüfusun var olduğu anlamına gelmektedir. Evliya Çelebi’nin Eğil hakkında ifade ettiği 2000 hane halkının varlığını doğru kabul edersek, Osmanlı Devleti Dönemi’nde Eğil şehir merkezinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Müslümanlardan ibaret olduğu ortaya çıkar. Nitekim 25 Recep 1266/6 Haziran 1850 tarihli Eğil Nüfus Defterinde kazada toplam 2397 hane vardı. Aynı tarihte kaza dâhilinde 67 köy, 3 mezra ve 1 aşiret mevcuttu (BOA, NFS. 7296: 1) Ayrıca Eğil’de Süleyman Bey tarafından yaptırılan Ulu Camii ile kale surları üzerinde inşa edilmiş, günümüzde harabe olan ve Türkçe bir kitabesi bulunan Taciyân (Eski) Camii’nin olması şehirde Müslüman nüfusun varlığının işaretidir. (Konyar, 1936: 275). Bu cami XII. Yüzyıla tarihlendirilmekte olup Artuklu eseri olduğuna dair kuvvetli göstergeler mevcuttur (Yıldız, 2012: 48). XX. yüzyılın başlarında Eğil’de Çapan, Çapan-ı Kolenk, Dere, Teke ve Hacılar olmak üzere 5 mahalle ve bu mahallelerde yaşayan 1242 kişi vardı (Konyar, 1936: 271). Bu mahalleler içinde adı Teke şeklinde yazılan mahalle Tekke olmalıdır.

** Salak, ucu toplu zincirli bir tür eski cenk topuzu, tokmağı anlamına gelen Arapça kökenli bir kelime olup bu işi yapanın sallak olabileceği düşünülmektedir. Salak için bakınız. İ. Parlatır, **Osmanlı Türkçesi**, s. 1451; İ. Ayverdi, **Misalli**, s. 1054. Salak kelimesi için salık sözcüğü de kullanılır. Aynı eser, aynı sayfa.

Nitekim 1967 Diyarbakır İl Yıllığı'nda Eğil'in mahalleri Çapan, Dere, Tekya ve Hacıyan şeklinde sıralanmıştır (1967: 74). Eğil'de 1967'de mahalle sayısı 5'ten 4'de inmiştir. Eğil 1936'da barındırdığı 1242 kişi ile nüfus bakımından XVII. yüzyıla göre kayba uğrayarak gerilediği anlaşılmaktadır. 2019 verilerine göre Eğil'in merkezinde Dere, Gündoğuran, Kale ve Yenişehir olmak üzere 4 mahalle mevcuttur. Bu mahallelerde 2479'u erkek, 2355'i kadın olmak üzere 4834 kişi yaşıyordu. Bir önceki yıla göre ilçe nüfusunda 665 kişi, % 2,85 oranında azalmıştır. Eğil'de XX. yüzyılın başlarında ye alan Çapan, Çapan-ı Kolenk, Tekke ve Hacılar gibi merkez mahallelerin adlarında değişmelerin olması ya da idari yapının değişmesine bağlı olarak konumlarında meydana gelen değişime bağlı olarak merkez mahalleler arasında yer almamaları dikkat çekmektedir.

Eğil şehir merkezi ve çevresinde nüfusun azalması üzerinde etkili olan amillerden birinin bey ailesinden olanların Diyarbakır yerine Eğil'de ikamet etmeleri olmuştur. Bu durum 1762 yılına ait *Diyarbakır 2 Numaralı Ahkâm Defterindeki* bir hükümdede özetle şöyle ifade edilmiştir. Adı geçen sancak mutasarrıfı kasaba içinde ve beyzade-i saire kaza haricinde sâkin olmaları eski ve süre gelen bir adetken bir süredir bu âdetin terk edildiği ve kasaba içinde oturmaya başlayan beyzadeler olmuştur. Bunlar başlarına çeşitli cins adamları toplayıp halktan kanunsuz ve bedelsiz hayvan, yiyecek ve içecek aldıkları oluyordu. Bu sebepten yöre halkı perişan olup yurtlarını terk etmişlerdi. Bunun sonunda Eğil'deki hane sayısı 80'in altına düşmüştür. Yöre halkı maden işinde çalıştığı için maden üretimi de sekteye uğramıştı. Bu yüzden beyzadelerin Eğil'den 7-8 saat mesafedeki Amid şehrinde oturmalarının sağlanması Diyarbakır valisi ile Ergani Madeni eminden istenmişti (DÜİF, 2016: 616-617). Eğil'de evlerini terk ederek başka diyarlara göç etme şehir halkıyla sınırlı değildi. 1751 yılının Mart başlarına tarihlenen (evâilî R. sene 1164) bir belgede köylerin adı açıkça yazılmadan Eğil kazasına bağlı bazı köyler ahalisinden başka yelere göçen insanlar yüzünden Ergani madeni işleri sekteye uğradığından, söz konusu ahalinin tekrar eski köylerine dönmeleri Amid ve Eğil kadılarına hitaben hüküm yazılmıştı (DÜİF, 2016: 530).

Eğil beylerinin Diyarbakır'da oturmalarının Diyarbakır'ın imarına katkı sağlayıcı bazı gelişmeleri sağlamıştır. Lala Kasım'ın şehirde cami yaptırıp ona geniş vakıflar sağlaması ve bir diğer Eğil Hâkimi olan Bican Bey'in vakıf kurmuş olmaları bu kabil misallerdendir (DÜİF, 2014: 552).

Eğil'den ayrılan nüfusun tekrar geri dönmesi için Eğil kasabasının zabiti Süleyman Adana'daki köy, kasaba ve aşiret çiftliklerine yerleşen Eğillilerin geri dönmeleri için 1769'da talepte bulunuyor (DÜİF, 2018: 463). Ancak bu talebinin yerine getirilip getirilmediğine dair hükme tesadüf edilmedi.

3409 Numaralı Cizye Defterinde, Herîdân (BOA, MAD 3409: 15-16), Kânisân (BOA, MAD 3409: 17), Denibe (BOA, MAD 3409: 17), Tepe ve (BOA, MAD 3409: 18) 'Ayn Şât (BOA, MAD 3409: 18) olmak üzere 5 köy adı yer almaktadır. Bu köylerden Herîdân'da 20, Kânisân'da 7, Denibe'de 5, Tepe'de 3 ve 'Ayn Şât'ta 2 olmak üzere 37 cizyegüzârın adı, baba adı ve ekonomik durumu ile yaptığı işi gösterir bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilerin yanında kişilerin fiziki durumu hakkında kısa notlar da mevcuttur. Mesela, "*Toho veled-i Melko maraba orta boylu kara sakallü kara gözlü açık kaşlı evsât cizye alınmıştır*" (BOA, MAD 3409: 18) gibi. Yani Melko'nun oğlu Toho mesleği maraba; orta boylu, kara sakallı, kara gözlü, açık kaşlı ve orta sevideki cizye vergisini ödediği anlaşılmaktadır.

Adı geçen bu beş köyün halkının tamamının Gayrimüslim olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Bunlardan Herîdân köyünün halkının büyük bir kısmının ya da tamamının Gayrimüslim olma ihtimali yüksektir, ancak diğer köylerde yaşayan halkın tamamının Gayrimüslim olma ihtimali düşüktür. Defterdeki bilgiler, iyi incelendiğinde buradaki köylerde yaşayan halkın başkalarının yanında çalışan kişiler olduğu görülmektedir. Mesela, 'Ayn Şât köyünde iki vergi mükellefinin kaydı mevcut olup ikisi de ednâ, yani en düşük seviyeden vergi ödemekteydiler. Bu iki kişiden başka kişilerin kaydı olmadığına göre; bu iki kişiyi Müslümanların yanında çalışan müstahdem olarak düşünmek mümkündür. Tepe köyünde kayıtlı üç cizyegüzârın ikisi hizmetkâr, diğerinin maraba olduğu görülmektedir. Bunların dışında köyde kayıtlı başka vergi mükellefi yoktu. Bu durumda, bunlar kimin hizmetkârı ve marabası idiler? Sorusuna verilebilecek tek cevap vardır. O da bu

zımmîlerin Müslümanların yanında çalışan kişiler olduğu ve bu köyün halkının Müslüman olduğunu düşündürmektedir.

Cizye defterinde fiziki durumları hakkında bilgi verilen kişilerden 58'i uzun, 138'i orta ve 55'i kısa (alçak) olarak vasıflandırılmıştı (Bkz. Tablo: 1). Ancak 1691'de yani defterin tutulduğu tarihte uzun, orta ve kısa sınıflandırmasının ölçüsünü bilmiyoruz. Köylerde yaşayanların ise 4'ü uzun, 25'i orta ve 8'i kısa boylu olarak belirtilmiştir (Tablo: 2). Eğil'deki cizyegüzârların boyları esas alındığında hem şehirde, hem de köylerde ağırlıklı olarak orta boyluların sayıca fazla olduğu müşahede edilmektedir. Ancak Denibe, Tepe ve 'Ayn Şat köylerindeki toplam 10 cizyegüzârın tamamı orta boyluydu. Adı geçen köylerde uzun ve kısa boylu olarak nitelendirilen kimse yoktu.

Tablo 1: Eğil Kazası Mahallelerinde Mukim Cizye-güzârların Sayısı ve Endamı

No	Mahalleler	Uzun	Orta	Alçak	TOPLAM
1	Golo	7	24	5	36
2	'İsik	9	16	4	29
3	Seki	11	17	7	35
4	Hamo	6	17	9	32
5	Simo	7	21	13	41
6	Ağcu	9	11	7	27
7	Bâli	2	17	7	26
8	Gözbâr	7	15	3	25
TOPLAM		58	138	55	251

Tablo 2: Eğil Kazası Köylerinde Mukim Cizye-güzârların Sayısı ve Endamı

Sıra	Köyler	Uzun	Orta	Alçak	TOPLAM
1	Herîrân	2	13	5	20
2	Kânisân	2	2	3	7
3	Denibe	-	5	-	5
4	Tepe	-	3	-	3
5	'Ayn Şat	-	2	-	2
TOPLAM		4	25	8	37

Tablo 3: Eğil Kazası'nda Şehirde Mukim Cizyegüzârların Ödedikleri Cizye Çeşidi

Sıra	Mahalleler	'Alâ	Evsât	Ednâ	TOPLAM
1	Golo	3	22	11	36
2	'İsik	3	14	12	29
3	Seki	3	19	13	35

4	Hamo	3	11	18	32
5	Simo	3	15	23	41
6	Ağcu	3	12	12	27
7	Bâlf	3	8	15	26
8	Gözbâr	3	12	10	25
TOPLAM		24	138	55	251

Tablo 4: Eğil Kazası Köylerinde Mukim Cizyegüzârların Ödedikleri Cizye Çeşidi

Sıra	Köyler	‘Alâ	Evsât	Ednâ	TOPLAM
1	Herîdân	2	11	7	20
2	Kânisân	2	3	2	7
3	Denibe	1	2	2	5
4	Tepe	1	1	1	3
5	‘Ayn Şat	-	-	2	2
TOPLAM		6	17	14	37

Eğil’de şehir merkezinde üst seviyeden cizye ödemekle mükellef olanların icra ettikleri mesleklere bakıldığında 2 bağban, 1 katırcı, 3 babuççu, 1 terzi, 1 boyacı, 1 rençper, 1 çiftkâr, 1 kebkebcı, 9 çulcu, 3 demirci ve 1 okçunun olduğu tespit edilmektedir. Katırcının üst seviyeden vergi vermesi katırın taşımacılıkta kullanılmasından ileri gelmektedir. Terzi, boyacı ve okçunun kazadaki tek meslek erbabı olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Çulha (el tezgâhında bez dokuyan kimse), Gayrimüslimler arasındaki en yaygın meslekti. 251 cizyegüzârın 115’i çulha idi. Aynı tarihte çulha mesleği Diyarbakır’da da yaygın bir meslekti (Erpolat, 2004: 199).

Tablo 5: Eğil Kazası Köylerinde Mukim Cizyegüzârların Meslekleri Çalışabilirlik ve Ekonomik Durumları

No	Meslek	Sayı	No	Meslek	Sayı
1	Bağban	2	18	Çift	1
2	Katırcı	1	19	Boyacı	1
3	Rençper	51	20	Kebkebcı	2
4	Çulha	115	21	Etmekçi	1
5	‘Amelmânde	3	22	Neccâr	5
6	Kuyumcu	1	23	Keşiş	1
7	Mûtâf	2	24	Okçu	1
8	Hizmetkâr	13	25	Palancı	1

9	Demirci	17	26	Değirmenci	2
10	Mübâşir	1	27	Maraba	5
11	Bâbüci	7	28	Tavacı	1
12	Kılıççı	5	29	Şekerci	1
13	Nalbant	3	30	Terzi	1
14	Bennân	3	31	Eskici	3
15	Yırgât (Irgat)	10	32	Şammâs	1
16	Fakir	13	33	Sallâk	1
17	Çiftkâr	4	34	Belirtilmemiş	9
TOPLAM					288

Osmanlı arşivinde Eğil'deki Gayrimüslim nüfus hakkında bilgi veren başka bir belge de nüfus defterleridir. Bu defterlerden biri “*Ergani Ma‘den-i Hümayun Kazalarından Eğil Kazasının nefsi-kasaba-ı Eğil mahallâtiyle ve kurâlarında (köylerinde) sâkin ve mütemekkin bi’l-cümle yerlü ra‘âyâyı Ermeniyânın kefâletnâmesidir*” (BOA, NFS. d. 02667: 2) başlığını taşıyan defter olup burada Eğil’e bağlı Dere (Darah) mahallesi, Hopek, Dibne, Heridân, Piran ve Tilbağdâd köylerindeki erkek Gayrimüslim kişilerin adları yer almaktadır. Bu kişilerin birbirleriyle olan akrabalıkları hakkındaki bilgilere de yer verilmiştir. “*Kefâlet-i oğlu*”, “*kefâlet-i diğeri oğlu*”, “*kefâlet-i torunu*” gibi ibarelerle mükelleflerin yakınlık derecesini gösteren ifadeler kullanılmıştır. Bu nüfus defterinde Hopek ile Dibne köyleri beraber yazılmış olup toplam 178 kişinin kaydı mevcuttur (BOA, NFS. d. 02667: 7-8). Heridân köyünde 65 (BOA, NFS. d. 02667: 9), Pîrân köyünde 113 (BOA, NFS. d. 02667: 9-10) ve Til Bağdâd köyünde 79 kişinin kaydı vardı (BOA, NFS. d. 02667:10-11).

Eğil’de gayrimüslim nüfusun varlığının Osmanlı Devleti’nin bölgedeki hâkimiyetinden öncesine dayandığı, Eğil’de yetişen Süryani din adamı ve düşünürlerin varlığından anlaşılmaktadır (Beysanoğlu. 1957: 10-30)

Tablo 6: Eğil Nüfus Defterine Göre Şehir ve Köylerdeki Gayrimüslimler

Sıra	Mahalle/ Köy Adı	Nefer/Kişi Sayısı
1	Dere (Darah) Mahallesi	573
2	Hopek + Dibne Köyleri	178
3	Pîrân Köyü	52
4	Til Bağdâd Köyü	79
TOPLAM		892

Eğil Sancağı dâhilinde Osmanlı Devleti Dönemi’nde soyca Hz. Muhammed’e dayananlar vardı. Osmanlı Devleti seyyidlerin soylarının tespiti, bir takım haklarının korunması için *nakibüleşraflık* müessesesini kurmuştu. Diyarbakir vilayetine bağlı Amid, Savur, Hani, Eğil, Çemişgezek, Mardin ve Siverek kazalarındaki seyyidler için 1740’ta Lalîzade Seyyid Sadık Efendi kaymakam tayin edilmişti (DÜİF, 2014: 55). Bu durum Eğil’de çok sayıda seyyid kökenli kişilerin varlığına işaret etmektedir. Nitekim tarihi kaynaklar ve Osmanlı arşiv belgelerinde bunu doğrulayan

bilgi ve belgeler vardır. Eğil yöresinde seyyid kökenlilerin başında Pir Mansur'un soyundan olanlar gelmektedir (KKA, TD 96: Ek 101-103). Bu üç belgede Eğil'e bağlı Piran köyünde Pir Mansur'un soyundan gelen bazı seyyidlerin adları zikredilmektedir. Bir başka belgede de Pir Mansur'un seyyid olduğu ve soyundan gelenlerin Pirân köyünde mukim oldukları “*Eğil kazâsına tâbi ‘ Pirân nâm karye sükkânından e ‘izze-i kiramdan Seyyid Pir Mansûr evlâdlarından Seyyid Arif ve Seyyid () ve Seyyid ()...*” (DÜİF, 2016: 435) şeklinde ifade edilmiştir. Seyyid Arif'ten sonrakilerin adları metnin aslında da boş bırakılmıştır. Bu belgenin devamında bunların seyyid olmaları hasebiyle *tekâlif-i şakka* (Şer‘î cevaz bulunmayan ve tekâlif kaidelerine de uymayan vergiler için kullanılan terimdir.) (Pakalın, 1993: 439) gibi vergilerden muaf oldukları ve bu tür vergiler için mahaldeki idarecilerden (*ehl-i örf*) bunların rahatsız edilmemeleri talep edilmiştir.

Pir Mansur soyundan gelenlerden bir kısmı bölgede yaşamaya devam etmekte. Bazılarının elinde soylarının şecereleri bulunmaktadır. Nitekim bu şecerelerden ikisi Yunus Emre Gördük tarafından yayımlanmıştır (Gördük, 2014: 89-120).

Eğil'e bağlı Nârib-i Sagir (Küçük Narib) köyünde ikamet eden ve emlâk ve yerleri olmayan Topal Hüseyin, kardeşi Mehmet ve yeğeni Keleş'ten avarız vergisinin talep edilmesinin padişah kanunlarına aykırı olduğu Diyarbakir valisi ile Eğil kadısına hitaben yazılmış hükümden anlaşılmaktadır (DÜİF, 2016: 233). Burada köyün adı Nârin-i Sagîr şeklinde yazılmıştır. Defterin aslında köyün adı Nârib-i Sagîr'dır. Temmuz başları 1757 (Evâil-i Şevvâl 1170) tarihinde benzeri bir hüküm de yine aynı köyden Halil ve kardeşi Salih için de kaleme alınmıştır (DÜİF, 2016: 234).

Osmanlı Dönemi arşiv belgelerinde Eğil'in tarihine ışık tutacak başka kayıtlar da vardır. Mesela *Diyarbakir 2 Numaralı Ahkâm Defterinde* Miladi Ağustos 1756 tarihli şu hükümden Eğil'e bağlı Selman köyünde Ömer adlı birinin köydeki medrese müderris olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında köyde hayır için inşa edilmiş ve parasız kalınan han ve misafirhane olmasına rağmen, leventler köyden gelip geçerken cami ve medreseyi kullanarak kirletip tahrip ediyorlardı. Bu durum şikâyet konusu olmuştur. Leventler bunun dışında kanuna aykırı olmasına rağmen, köylüden yem, yemek, koyun, kuzu, tavuk ve bunun gibi yiyecek ve içecekleri parasız alarak halka zulüm ediyorlardı. Köylülerin evinde zorla kalıyorlardı. Bundan dolayı bazı köylüler evlerini barklarını terk etmek mecburiyetinde kalmıştı (DÜİF, 2016:156). Günümüzde bu han ve medresen iz kalmamıştır. Selman köyü Eğil'in 15 km uzaklıkta olup köyün 1,5 km uzağında (Yıldız, 2011: 40), Araplar devrindeki İslam Devleti'nin ucu (suğur) Cebabire Kalesi yer almaktadır (Tihranî, 2014: 175). Eğil'deki bir önemli kale de bugün Kalecik olarak bilinen köydeki Yemaniye (Amini)'dir (Yıldız, 2011: 44).

Eğil Sancağı'nda bağların bol olduğu üzüm ve üzümünden üretilen pestil ve pekmez üretiminin yaygın olduğu günümüzde de müşahede edilmektedir. Diyarbakir Şer‘iyye Sicillerindeki bazı kayıtlardan bağ satışının olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar bağların büyüklüğü ve özellikleri hakkında da bilgiler içermektedir. Mesela bunlardan Bahşi köyünde satılan bir bağın 7.500 tevekten ibaret olduğu belirtilmiştir. Bu bağın içinde masara, meyveli (*eşcâr-ı müsmire*) ve meyvesiz (*eşcâr-ı gayri müsmire*) ağaçlar vardı. Gözeden köyünde satılan bağın 900 tevek, Berisin köyündeki bir bağın 1.500 tevek ve içinde masara, meyveli ve meyvesiz ağaçlar vardı. Anerit köyündeki bir bağın 2.000 tevek ile içinde masara, meyveli ve meyvesiz ağaçlar, Malan köyünde 5.000 tevek, Hıdran köyünde 410 tevek, Çardak adlı mevzide 800 tevekten oluşan bağların satışlarının gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Eğil'de üzümün yanında ekonomik değeri olan başka bir mahsul de mazı idi. Mazı bilhassa dericilikte kullanılan bir ham madde olması hasebiyle o zamanlar deri endüstrisinin aranan ham maddelerin başında gelmekteydi. Diyarbakir'in Mehmet Paşa mahallesinde ölen Kazer v. Muradhan'ın 11 Temmuz 1760 tarihli terekesinde 6 batman Eğil mazısının 21.600 akça tutarında olduğu bilgisi mevcuttur (DÜİF, 2015: 753).

Eğil'e bağlı Nirib köyünde 1650 yılında meydana gelen bir cinayet olayının çözülmesini konu alan bir belge dikkat çekmektedir. Bu belgede kocası öldürülen Leylan bt. Ahmed olayın faili olan Ömer b. Veli ve kardeşi Resul'den *dem ü diyet* olarak *Mushaf-ı Şerif* ile 8 kuruş nakit akçe olarak

sulh olduğu konu edilmiştir (DÜİF, 2013: 382). Bu olayda kısas yerine diyet ödendiği anlaşılmaktadır. Diyet olarak *Mushaf-ı Şerif* (Kur'an-ı Kerim)'in tercih edilmesi dikkat çekmektedir.

Eğil'de iki parça bağı olan Mustafa adlı kişi bağdan elde ettiği ürün için Eğil beyine öşrünü vermiştir. Ancak vergisi ödenmiş mahsulünü Diyarbakır'a götürürken hem yolda, hem de kale kapısında *bâc-ı ubûr* adıyla vergi talep edilmişti. Ancak yerinde vergisi tahsil edilen mahsul için bir daha vergi tahsil edilmeyeceği hususunda Diyarbakır valisi ve mollası (kadısı) uyarılmıştı (DÜİF, 2016: 79).

Eğil yöresi Osmanlı Devleti Dönemi'nde Diyarbakır'ın odun ihtiyacının karşılandığı yerlerin başında gelmekteydi. Bu yörede kesilen odunlar *kelek* adı verilen su üzerinde işleyen bir taşıma aracı vasıtasıyla Diyarbakır'a taşınırdı. Bu işletmecilik için eskiden beri her *kelek* için Eğil beylerine 25'şer akçe vergi *kelekçiyân* (Kelekçiler) *şeyhleri* eliyle tahsil olunurdu (DÜİF, 2013: 382). Kelek taşımacılığının gelirinin iltizama verildiği de olurdu. Eğil beylerinin hasları içinde Diyarbakır'daki Yeni Kapı dışında Kelekhane Mukataası vardı. Bu makataa 20 Ocak 1758'de Eğil hâkimi Süleyman ve İbrahim beylerin tasarrufundaydı. 2000 kuruşa ilzam etmişlerdi (DÜİF, 2016: 292).

Eğil'in sosyo-ekonomik tarihine ışık tutacak 1762 Haziran sonları tarihli bir belgede Azizzade köylerinden olan Til Ahmed köyünde oturan bazı zimmîlerin emlak ve arazilerinin olmamasından dolayı kendilerinden avarız vergisinin talep edilmemesi gerektiğini dilekçe ile divana bildirmişlerdi. Gelen cevabi yazıda köyde *ortakçı* olan Gayrimüslimler haklı görülmüş olup kendilerinden vergi alınmaması gerektiği bildirilmiştir (DÜİF, 2016: 292).

Eğil kazasına bağlı Budak, Yazılar, Şeyhmelân ve Kaluc adlı köylerin topraklarında otundan ve suyundan faydalanmak için çevreden bazı aşiret mensuplarının sürülerini otlattıkları olurdu. Bunun karşılığında 300 koyun bir sürü addedilerek a'la sürüden 1 koyun, evsat sürüden 1 şişek ve ednâ sürüden bir toklu alınırdı. Adı geçen bu köyler Pir Mansur Evkâfi'na aitlerdi. Ancak Budak köyü ahalisi vakfın bu gelirine müdahalede bulunuyordu. Dönemin idarecileri Budak köyü halkını bu konuda kanuna uymaları gerektiğini ve gelirin adı geçen vakfa ait olduğuna hükmediyor (DÜİF, 2018: 515-6).

Diyarbakır 2 Numaralı Ahkâm Defterindeki bir belgeden bölgede yaşayan ve Karacadağ ile Bingöl yayları arasında konar-göçer hayat sürdüren Şeyh Bizini Aşireti taifesi Eğil, Ergani ve Çermik hâssı köylerinde hayvanlarını otlak resmini ödemek şartıyla yörenin otundan, suyundan faydalandıkları anlaşılmaktadır (DÜİF, 2016: 216).

Eğil ile ilgili belgelerde *Mirdesli* aşiretinin adı da geçmektedir. Mart 1779 tarihli olan bu belgeye göre aşiretin beyi Abdülhayzade Hacı Mehmed'dir. Mir Abdülhayzade Hacı Mehmed, Halidođlu Mehmed, Sabunluyân?, İsa, Hüseyin, Halil, Yusuf, Osman ve Rasül kendi hallerinde, işinde, gücünde olan kişiler olmasına rağmen, Piranlı Hacı Ahmed Ağa, Mehmed Ağa, Ali Ağa, Yakub ve Büyük köy ağası Süleyman adlı kişiler çok sayıda kişi ile 1190 (1776-77) yılında iki defa hanelerini basıp kanuna aykırı olarak 200 kiseden fazla mallarını yağmalamışlardı. Bununla da yetinmeyip ırzlarına musallat (*hetk-i ırz*) oldukları ve 16 darp ve öldürdükleri ifade edilmiştir. Bu durumun mahallinde hukuka uygun şekilde görülmesi talep edilmişti (DÜİF, 2018; 833-4).

Osmanlı arşiv belgelerinde Eğil beylerinin karışmış oldukları olumsuz vakalar da vardı. Ağustos 1749 tarihli bir belgede Eğil beylerinden İbrahim Bey köylülerin elinden emlak ve arazilerini zorla aldığına dair hüküm vardır. Belgede arazileri Eğil kazası ahalisinden İbrahim Bey tarafından haksız yere ellerinden alınan Eğil kazası halkının mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir (DÜİF, 2016: 424-25). Bir başka belgede de aynı beyin Seyyid Mustafa'nın kendisinden alacağı olan 1600 kuruşu ödemekte zorluk çıkardığı anlaşılmaktadır (DÜİF, 2016: 471).

1758 Temmuzunun sonları tarihli bir belgede Eğil eski Sancakbeyi Mir İsmail, Kethüdası Kör Hüseyin, Çaylakođu Ahmed ve Alemdar Süleyman 1747-48 yılında Ergani halkından toplanan 7.000 kuruşu zimmetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Adı geçen meblağın kendilerinden alınması için Eğil naibi ile Ergani Ma'deni eminine hüküm yazılmıştır (DÜİF, 2016: 328-9).

Eğil beylerinden Süleyman Temmuz 1760 tarihinde Eğil'e bağlı Saricek köyü halkının evlerini basarak ırzlarına tecavüz, bir kısmını katlettiği ve mallarını gasp ettiği için yakalanarak muhakeme edilmesi için hüküm yazılmıştı. Bu olayda Pir Zeyd ve Tayyar adlı kişiler de Süleyman Bey'in suçuna iştirak etmişlerdi (DÜİF, 2016: 439).

Eğil sancak beyi Süleyman'ın Çaylakoğlu Ahmet Ağa, Piranî Pir Zeyd, Yusufoglu Ali ve Kılılı Ahmed tarafından Mayıs 1759'da öldürüldü. Süleyman Bey'in akrabalarının eşya ve malları ile hayvanları yağmalandı. Süleyman Bey Sarıcık köyünde mukimdi. Yerine İsmail Bey tayin edildi (DÜİF, 2016: 364-365).

Osmanlı Devleti Dönemi'nde Eğil beylerine çevredeki asayişsizliği gidermek için zaman zaman görev verildiği anlaşılmaktadır. Eylül 1753 tarihli bir hükümde Cihanbeyli aşiretinin Çüngüş ile Harput'un Ebu Tahir nahiyesi ahalisine zulüm etmesini engellemek ve halkı eşkıyanın elinde kurtarmak için Eğil hâkimi, Harput ve Çüngüş naipleri ile Ergani ve Keban Ma'denleri eminlerinin görevlendirildikleri görülmektedir (DÜİF, 2016: 667-8).

Eğil yöresinin eğitim tarihi için önemli sayılabilecek bazı belgeler de mevcuttur. Bunların başında kayıtlarda *Caferiye nâm-ı diğer Lala Kasım Medresesi* (BOA, C. MF. 26/1266-1; AE-III-00032-03048-003) ve *Zaviyesi*'dir (BOA, AE-III-00032-03048-004). Medrese ile ilgili belgelerde buraya iki köyün gelirinin vakfedildiği anlaşılmaktadır (BOA, AE-SAMD-III. 00106-10503-003). Bu medrese ve zaviye Eğil'in Tekke mahallesinde olup burada bir de hamam vardı (Yıldız, 2011: 102, 96). Külliye niteliğinde olan bu eser günümüzde Eğil Barajı'nın suyu altında kalmıştır. Bunun yanında Piran'da Pir Mansur (KKA, TD 96: Ek. 101, 102, 103) ve Şeyh Musa Zaviyesi (A. AMD. 44/89) vardı.

Osmanlı arşivlerinde Eğil ile ilgili belgeler elbette bunlarla sınırlı değildi. Arşivdeki bilgisayarlardan Eğil adı ile katalog taraması yapıldığında 933 belgenin künyesi sayfaya düşmektedir. Ancak bunların çoğu XIX. ve XX. yüzyıllara ait belgeler olup daha çok memur atamaları, kazadaki bayındırlık işleri ile aşiret mensuplarının karıştığı olayları içermektedir.

Şerefname'de Eğil

Şerefname (Şerefhan, 1990) 1597 yılında Şerefhan tarafından Bitlis'te Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Bu eser daha sonraları Arapça, Fransızca ve Türkçeye de çevrilmiştir.

Şerefname'de Eğil'in sosyal ve ekonomik tarihine ilişkin bilgilerle beraber, Eğil'in idarecileri olan Buldukânlı* ailesi hakkında en geniş bilgi veren kaynak durumundadır. Bu eserdeki bilgilere göre; bu aile Mirdasî⁴ aşiretinin desteği ile Eğil'e hâkim olup, soy olarak Hz. Muhammed'in amcası Abbas'a dayanmaktadır. Ailenin bölgede bilinen ilk ismi Pir Mansur bin Seyyid Hüseyin El-Arac'tır. Pir Mansur önce Hakkari'ye, daha sonra Eğil kalesine yakın Piran köyüne yerleşir. Piran'da bir zaviye kurup, burada halka hizmet etmeye başlar ve etrafına çok sayıda mürit toplamayı başarır. Bu durumu Osmanlı arşiv belgeleri de doğrulamaktadır. Nitekim 1626 tarihli Eğil Sancağı'ndaki Pîr Mansûr Vakfına ait bir belgede (berât) Sultan Keykubat b. Sultan Keykavus zamanında 733 yılında vakfın kurulduğu, bu vakfa Tayran, Bazbend ve Şeyh Nadân köyleri ile Taluç mezrasının gelirinin bağlandığı ifade edilerek, Sultan III. Murad zamanında 1034 tarihinde adı geçen berâtın eski şartlar esas alınarak yenilendiği belirtilmektedir (KKA, TD 1096: Ek. 98). Bu belge daha önce Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır adlı kitapta yayımlanmıştı (DV, 2011: 296). Bu belgede adı geçen köylerin

* Buldukân adı, kaynağını Türkçe "*bulduk*" fiilinden almaktadır. Şerefname'ye göre; Silvan'da Emir Artuk ile Pir Bedir kuvvetleri arasında son derece kanlı çarpışmalar olur ve bu esnada çok sayıda kişi hayatını kaybeder. Bu ölenler arasında Pir Bedir de vardı. Böylece bu ailede hayatta kalan erkek evlat kalmaz, ancak bu arada Pir Bedir'in eşi hamiledir. Mirdasî aşiretinin ileri gelenleri doğacak çocuğun cinsiyetini merakla Pir Bedir'in evinin önünde adeta nöbet tutarlar. Nihayet bebek dünyaya geldiğinde evden çıkan adam Türkçe olarak "*çok şükür Hüda'ya, istediğimizi bulduk.*" Bunun üzerine doğan çocuğun adı "*Bulduk*" konulmuştu. Bkz. Şerefname, s. 205.

⁴ Mirdas adı, Salih bin Mirdas bin İdris'in adından kaynağını almıştır. Salih b. Mirdas b. İdris 1030 yılında Mısır'daki İsmailî halifesi El-Zahir bin El-Hâkim tarafından öldürülünce ailesi ve aşireti memleketini terk ederek Eğil ve çevresine yerleşmiştir. Bkz. Şerefname, s. 203-204.

varlığının Anadolu Selçukluları zamanına kadar uzandığını ortaya çıkarması bakımından ve bölgenin iskân tarihi açısından önemlidir.

Pir Mansur Vakfı'nın Sultan Alaaddin Keykubat Dönemi'nde Hicrî 733'te kurulduğu ifadesinde belirtilen tarihte bir hata olmalıdır. Zira Alaaddin Keykubat'ın Miladî 1220-1237 yılları arasında hüküm sürdüğü bilinmektedir. Hicrî 733 yılı, Miladî 1333 yılına tekabül etmektedir. Bu durumda adı geçen vakfın 633 yılında veya bu yıla yakın tarihlerde kurulmuş olması gerekir. Sultan Alaaddin Keykubat'ın günümüzde Elazığ'ın Baskil ilçesi sınırları dâhilinde bulunan Şeyh Hasanlû Zaviyesi için de bazı köy ve mezraları vakfettiği hesaba katıldığında (TTK, 2007: 53, 396) Sultan Alaaddin Keykubat'ın Pir Mansur Zaviyesi Vakfı'na destek sağladığı doğru, ancak belgedeki tarihin hatalı olduğu anlaşılmaktadır.

Pir Mansur öldükten sonra yerine oğlu Pir Musa geçer, köyde büyük bir tekke yaptırır, etrafına birçok mürit toplanır ve ünü çevrede yayılır.

Pir Musa'nın ölümünden sonra oğlu Pir Bedir geçti. Pir Bedir dini önderliğin yanında bölgede siyasi önderlik de planlar ve müritleri ile Eğil üzerine yürür ve burayı ele geçirir.

Pir Bedir'in ölümünden sonra dünyaya gelen oğlu Bulduk, ergenlik çağına gelince Mırdasî aşiretinin ileri gelenleri tarafından babasının yerine bey tayin edildi. O ölünce yerine büyük oğlu Emir İbrahim geçti.

Şerefname'deki bilgilere göre Eğil'in diğer beyleri ise Emir Muhammed, Emir İsa b. Emir Muhammed, Devletşah Bey b. Emir İsa, Emir İsa, Şah Mehmet b. Emir İsa, Kasım Bey b. Şah Muhammed Bey, Murad Bey b. İsa Bey, Cafer Bey b. Kasım Bey'dir. Şerefname'nin yazıldığı 1597 yılında Cafer Bey (Şerefhan, 1990: 206-209; 2010: 30) Eğil sancakbeyliğini 25 yıldan beri yürütüyordu.

Şerefname'de geçen Eğil sancak beylerinin adları Osmanlı arşiv belgeleri ile mutabık olduğu görülmektedir (BOA, MD 3/336; MD 5/1498)⁵.

Eğil beylerinin soyuna mensup insanlar günümüze kadar bölgedeki varlığını sürdürmektedirler. Günümüzde Eğil beylerine mensup kişilerin Eğilli, Yılmaz, Karakoç, Karakaş, Konuksever ve Gördük soyadını taşıdıkları bilinmektedir (Beysanoğlu, 1990: 605).

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Eğil

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Eğil sancağının idari yapısı ve şehir merkezi hakkında çok ayrıntılı olmayan, fakat dikkat çekici kısa bilgilere yer verilmiştir. Eğil hakkında bilgi veren satırlarda cümle, kelime ve isim eksikliklerinin olduğu görülmektedir. Buna rağmen Evliya Çelebi'nin eserinde Eğil ile ilgili olarak şu satırlar okunabilmektedir. “*Evsâf-ı kal'a-i Eğil ya'ni şehri-i Debil*” (Evliya Çelebi, 2001: 20) başlığı altındaki ifadelerden Eğil'in Diyarbekir vilayetine bağlı bir sancak beyliği olduğu anlaşılmaktadır. “*Kal'asının zemini Şat (Dicle Nehri) kenarında bir yalçın taş üzre şekli-i murabba' şeddâdî binâ-yı metin bir kal'ai hasindir. 2000 toprak örtülü bağlı ve bağçeli tahtanî ve fevkânî kârgîr binâ hâne-i ra'nâlardır kim cümlesi yalçın kayalar üzre vâki' hevâdar evlerdir.*”

Cümleden hâkimi Kacar Beğ oğlu Abdülmü'min Beğ'in hânesi ma'mûrdur ve gayet müsinn ü umûr-dîde beğdir. ... “Alâybeği ve çeribaşısı vardır ammâ beği Osmanlı beği gibi azl u nasb kabûl etmez. Kânûn-ı Selîm Şah üzre hükûmetdir” (Evliya Çelebi, 2001: 20). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Eğil'in idari durumu ve Şerbetin köyü hakkında kısa da bilgi vardır. Eğil Sancağı'nda hükümet (Evliya Çelebi, 2003: 249) tarzı bir idaresinin olduğu ve beyinin hassının ise 296 750⁶ akçeden ibaret olduğunu belirtmiştir

⁵ T. C. Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **3 Numaralı Mühimme Defteri**, Ankara 1993, hüküm no: 336; MD. 5, s. 548. hüküm no: 1498. 21 Şevval 973 (1565-1566) tarihli bu belgede Kasım Bey'in vefatından sonra yerine Cafer Bey'in geçtiği anlaşılmaktadır.

⁶ **Evliya Çelebi Diyarbekir'de** (Derleyen) Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 196, 250; Aynî Ali Efendi ise, 96.750 akçe olarak belirtmiştir. **Kavânîn**, s. 31; bu

Şerbetin köyü hakkında ise: “...Diyarbakır sınırları içindeki harabe Şerbetin kasabası menziline vardık. Burası bir zamanlar çok bayındır imiş. Hâlâ 200 evi, bir camii, büyük bir hanı ve mütevacı büyüklükte birkaç dükkânı olan bir kasabacıktır. Ve eski bir tekkesi olup şimdiki Eğil beyinin babası Kaçar Bey burada gömülüdür. Aşevinin yemeği, gelen-giden yolcular için bol miktardadır. En uygun yere yapılmış eski bir dinlenme yeridir. Hepsisi meşhur Kaçar Bey’in yapılarıdır. Halkının tamamı Müslümandır” (Evliya Çelebi, 2003: 243-244).

Kâmûsu'l-'Alâm'da Eğil

Kâmûsu'l-'Alâm, 1306 (1890) tarihinde kaleme alınmış 6 ciltlik bir Osmanlı tarih ve coğrafya ansiklopedisidir. Adı geçen bu eserin 2. cildinde Eğil'e ilişkin şu bilgiler yer almaktadır. “*Diyarbakır vilayetinin Ergani Madeni sancak ve kazasında nahiye merkezi bir küçük kasaba olup, Diyarbakır'ın 32 kilometre şimâl-i garbisinde (kuzeybatısında) ve merkez livanın 20 kilometre şarkında (doğusunda) Fırat (Dicle olmalı) nehrinin iki küçük şubesi mahall-i iltisâkanın kurbunda (yakınında) vâki'dir. Etrafı ve bostanla muhât (çevrili) olup, meyvesi çok ve sucuk ve pestili meşhurdur. Nahiyesi 65 karyeden (köyden) mürekkep olup, arazisi dağlık ve av hayvanatı çoktur. Dâhil-i nahiyede (Perçimân) karyesinde (köyünde) bir simli (gümüştü) kurşun madeni olup, gümüştü pek az ise de kurşunun ihracı nemâlidir” (Şemseddin Sami, 1306: 1019). Eğil'in Perçiman köyünde simli kurşun çıkarıldığına dair bilgiyi teyit eden Osmanlı arşiv belgesi de vardır (BOA, D. DVN. MKL, 45/19).*

Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugâtı'nda Eğil

Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugâtı, 1313 (1897) tarihinde İstanbul'da, Mahmut Bey Matbaasında iki cilt olarak basılan, adından da anlaşıldığı gibi bir tarih ve coğrafya sözlüğüdür. Bu kitapta Eğil ile ilgili sınırlı bilgi mevcuttur. Bu bilgiler: “*Diyarbakır'ın şimâl-i garbisinde (kuzeybatısında) merkez vilâyetine muzâf (bağlı) bir nahiye merkezi olup, bağ ve bahçeleri kesirdir (çoktur). Nahiyesi 60 (altmış) karyeden (köyden) mürekkeptir (oluşturmuştur)”* şeklinde ifade edilmiştir (Ali Cevad, 1313: 115).

Sonuç

Eğil Sancağı'nın Osmanlı Devleti yönetimi altındaki idarî yapısı hakkında bilgi içeren belgeler değerlendirilerek sancağın idari yapısı ve Osmanlı Dönemi'ndeki belgelere yansıyan köylerin adları tespit edilmiştir. Bu itibarla Eğil, Osmanlı Dönemi'nde *hükûmet* tarzında bir sancaktı. Bazı belgelerde *yurtluk-ocaklık* konumunda olduğu da ifade edilmiştir. Müstakil, bağımsız hareket eden bir emirlik değildi.

Eğil Sancağı'ndaki dinî ve sosyal yapılar tespit edilerek sancağın bu konudaki potansiyeli ortaya çıkarılmıştır. Eğil'de Gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalle ve köyler tespit edilerek buralarda yaşayan kişilerin meslekleri ve refah seviyeleri hakkında tespit yapmamıza yardımcı olacak nitelikteki bilgiler ortaya çıkarılmıştır.

Eğil'in coğrafyası Anadolu İslam tarihi için önemlidir. Burası Bizans-Abbasi devletlerinin birbirlerine üstünlük kurmaya çalıştıkları sugur (uç) bölgedir. Bu coğrafyanın elde tutulması için bölgenin ilk İslam devletleri askerî tedbirlerin yanında gönülleri kazanma yolunu da elden bırakmamışlardır. Bu bakımdan bölgedeki tasavvuf erbabı insanlara özel ihtimam gösterilmiştir. Bölgedeki ilk tekke ve zaviyelerin bir kısmı o günlerin hatırası olarak kalmıştır.

Tasavvufî hayat tarzının sancağın idari ve sosyal yapı üzerindeki tesirleri ortaya çıkarılmıştır. Pir Mansur ve Şeyh Musa'nın bölgenin idari ve dinî yaşantı üzerindeki etkisi ortaya çıkarılmıştır.

Osmanlı arşivlerinde Eğil'in XVI. yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve kültürel yapısına ışık tutabilecek nitelikteki belgeler (tahrir defterleri, şer'iyeye sicilleri, cizye defterleri, evkaf defterleri vs.) yoktur. Bu yüzden Eğil'in Osmanlı Dönemi şehir ile sosyo-ekonomik ve kültürel tarihi hakkında kalemi rahat anlatmak mümkün olmamaktadır.

rakam, Yücel Dağlı- S. Ali Kahraman'ın hazırladığı çalışmada 2000 akçe olarak yazılmıştır. Bu son rakamın tarihi gerçeklerle uyduğu düşünülmemektedir. Bkz. IV. Kitap, s. 20.

Yöredeki Gayrimüslim nüfusun yaşadığı köyleri ve ekonomik hayatları hakkındaki bilgilere 3409 Numaralı Cizye Defteri sayesinde ulaşmak mümkün olmuştur. Bu defterdeki bilgiler sayesinde XVII. yüzyılda Eğil’de bulunan mahalle ve köylerin bir kısmının adlarını ve nüfus potansiyellerini, buralarda yaşayan kişilerin meslekleri ve fizikî durumları hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur.

Eğil Sancağı’nda beylik yapan kişilerden bazılarının adlarını tespit etmek mümkün olmuştur. Böylece Osmanlı idaresindeki Eğil’in yöneticilerinin bir kısmı hakkında belgelere dayalı ulaşılan bilgiler gün yüzüne çıkarılmıştır.

Eğil beyleri için; hâkim, bey, mîr, seyyid gibi farklı unvanların kullanıldığı arşiv kayıtlarında göze çarpmaktadır.

Eğil’in sosyo-ekonomik bakımdan gelişimini engelleyen unsurlardan bazıları tespit edilerek konu ile ilgili belgelerdeki bilgiler ortaya çıkarılmıştır.

Osmanlı Dönemi hukuk anlayışının Eğil’de uygulanmış bazı örnekler verilerek konu günümüz insanının dikkatlerine sunulmuştur.

Belgelerin yanında Eğil ile ilgili bilgiler içeren eserlerdeki malumat da bir arada verilerek konunun bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır.

Eğil günümüzde şehirde yaşayan nüfus bakımından Osmanlı Dönemi’ndeki konumundan uzaklaştığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri Başkanlığı

Maliyeden Müdevver Defter (MAD) 3904

Mühimme Defteri (MD) 3, 5.

Kamil Kepeci d. 262, 266

Maliyeden Müdevver Defter 3409

Nüfus Defteri 02667, 7296

C. ML. 00061-02788-001

MF. 26/1266-1; AE-III-00032-03048-003

AE-III-00032-03048-004

AE-SAMD-III. 00106-10503-003

A. AMD. 44/89

D.DVN. MKL, 45/19

DH.MUI.00147.00010.001

DH.TMİK.S.0004.00067.003

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd- Kadime Arşivi Tahrir Defteri 96 (TD)

Yayımlanmış Arşiv Vesikaları

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, (1993), **3 Numaralı Mühimme Defteri**, Ankara.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2016), **Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri** C. 1., (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2016), **Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri**, C. 2, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2018), **Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri**, C. 3, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2013), **Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi**, C. 2, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2014), **Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi**, C. 3, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2015), **Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi**, C. 4, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2015), **Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi**, C. 5, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2016), **Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi**, C. 8, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), DÜİF Yayınları, Diyarbakır.

Diyarbakır Valiliği (2011), **Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır**, (Hazırlayanlar: Kenan Yakuboğlu, Mehmet Salih Erpolat, Mustafa Sarıbiyık), Diyarbakır.

Telif Eserler

Aydın, Nusret (2003), **Diyarbakır Eğil Hükümdarları Tarihi**, Avesta Yayınları, İstanbul.

Ali Cevâd, (1313), **Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgâtı**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul.

Ayn Ali Efendi, (1018), **Kavânîn Âl-Osmân Der-Hülâsa-ı Mezâmîn-i Defter-i Divân**, İstanbul.

Ayverdi, İlhan (2011), **Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket (1957), **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları (Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar)**, I. C., Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, Şehir Matbaası, İstanbul.

_____ (1990), **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C. 2, Neyir Matbaası, Ankara.

Dâhiliye Vekâleti (1928), **Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları**, Hilal Matbaası, İstanbul.

Ebu Bekr-i Tihranî (1999), **Kitab-ı Diyarbakiriyye** (Çev. Mehmet Demirdağ), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul.

Ebu Bekr-i Tihranî (2014), **Kitab-ı Diyarbakiriyye** (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Erpolat. Mehmet Salih (1999), *XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

_____ (2003), "Osmanlı Coğrafyasındaki Yer İsimlerini Doğru Tespit Etmenin Zorlukları, Önemi ve Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)**, S. 1, s. 1-15, Diyarbakır.

_____ (2004), "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisâdi Tarih Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)**, S. 4, s. 199-204, Diyarbakır.

Evliyâ Çelebi b. Mehmed Zıllî, (2001), **Evliya Çelebi Seyahâtnâmesi IV. Kitap** (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul.

Gördük, Yunus Emre (2014), “Eğil Emirliği’nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi (OTAM)**, S. 35, (Bahar 2014), s. 89-120, Ankara.

Göyünç, Nejat (1991), **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1969), “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdarî Taksimatı”, **Tarih Dergisi**, S. 23, İstanbul. .

Haspolat, Kenan Yusuf (2012), **Eğil ve Turizm Peygamberler Kenti Eğil**, İstanbul.

İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, **Köylerimiz 1 Mart 1968 gününe kadar**, Başbakanlık Basım Evi D.S.İ. Ankara.

Kılıç, Orhan (2013), “Yurtluk”, **DİA**, C. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Konyar, Basri (1936), **Diyarbakır Yıllığı**, C. III, Ulus Basımevi, Ankara.

Kunt, İ. Metin (1978), **Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kurt, Yılmaz (2010), **Osmanlıca Dersleri I**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Mar Yeşua (1996), **Urfa ve Diyarbakır’ın Felaket Çağı 494-507**, Yeryüzü Yayınları, İstanbul.

MATBUAT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ (1929), **T. C. Devlet Yıllığı 1928-1929**, Matbuat Umumi Müdürlüğü Neşriyatından: 4, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993), **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Parlatır İsmail, (2011), **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı yayınları, Ankara.

Sarı, Serkan (2020), “Diyarbakır Eyaletinde Sürsat Bedeli Tahsili (1673, 1676-1712)”, **Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar** (Ed. Türkan Erdoğan, A. Temizer, R. İnan), www.ivpe.me İvpe Cetinje Montenegro (March 2020), s. 432-448.

Sezen, Tahir (Ankara), **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 26, 2017.

Sözen, Metin (1971), **Diyarbakır’da Türk Mimarisi**, Gün Matbaası, İstanbul.

Şemseddin Sami, (1306), **Kâmûsu’l-‘Alâm**, C. 2, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şerefhan, (1990), **Şerefname** (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul.

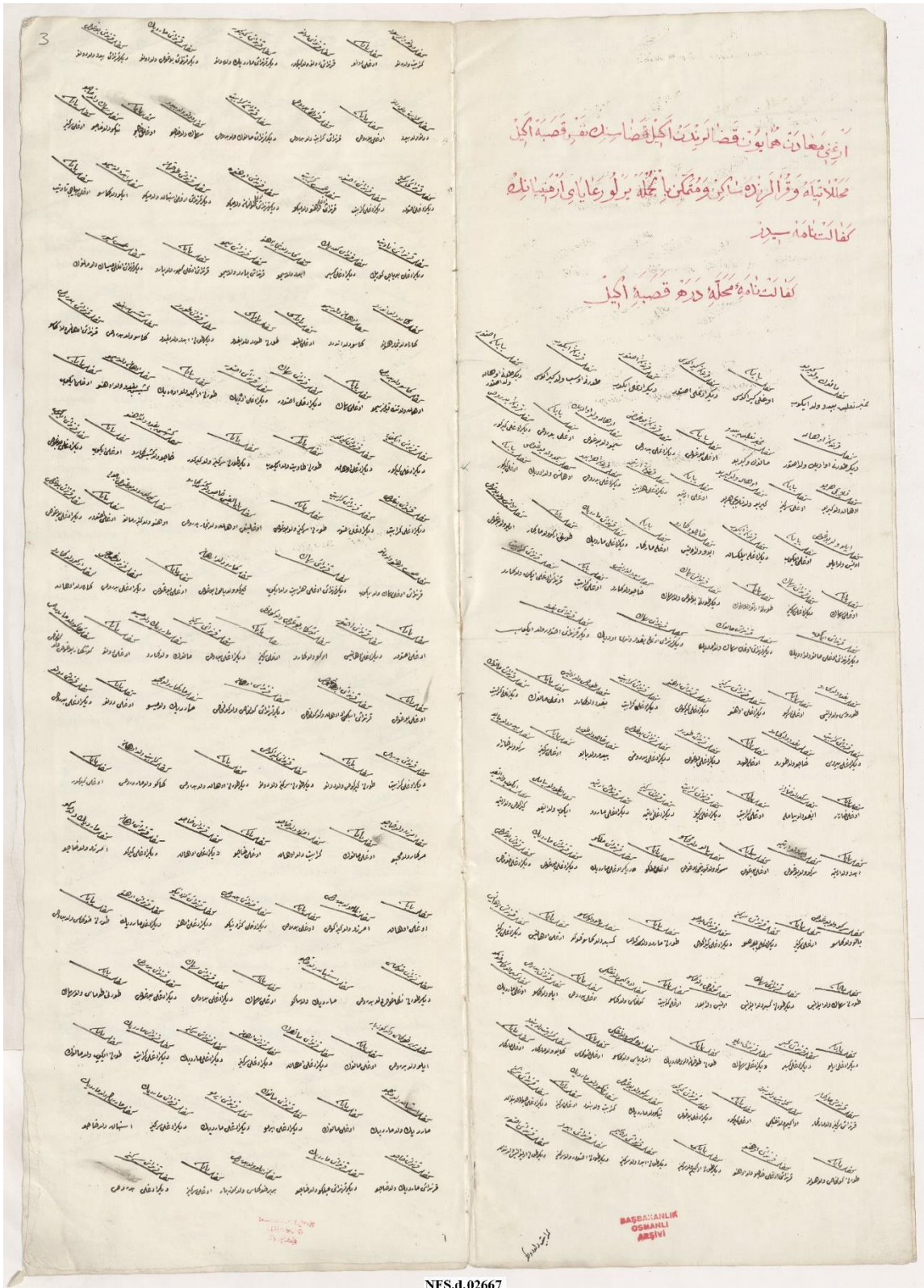
Şerafeddin Han, (2010), **Şerefname**, C. II Birinci Kitap, (Notlar Açıklamalar François Bernard Charmoy, Fransızcadan çev. Rıza Katı), Yaba Yayınları, İstanbul.

TÜRK TARİH KURUMU (2007), **Vakıf ve Mülk Defteri**, (Haz. Ersin Gülsoy-Mehmet Taşdemir), TTK Yayınları, Ankara.

Yıldız, İrfan (2011), “Diyarbakır Türbeleri”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 2011, s. 319-369.

_____ (2012), **Eğil’in Kültürel Mirası**, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır.

Ek: 2 Eğil Nüfus Kefalet Defterinin İlk Sayfası

NFS.d.02667

Ek: 3 Caferiye/Lala Kasım Medresesinin Eğil’de Oluğunu Gösteren Belge.

Ek: 4 Lala Kasım Zaviyesi'nin Eğil'de Olduğunu Gösteren Belge.

